

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

TƏTBİQİ DİLÇİLİK
kursu üzrə

PROQRAM

Bakı -2014

Program Bakı Dövlət Universitetinin ümumi dilçilik kafedrasında hazırlanmışdır və filologiya fakültəsi Elmi Şurasının 3 iyul 2014-cü il tarixli 8 sayılı iclas protokolu ilə sərəfə məsləhət görülmüşdür.

Tərtib edən: dos. Ş.V.Qasımova, b/m. F.N.Mehdiyev

Məsul redaktor: prof. Ə.Ə.Rəcəbli

Rəyçilər: dos. M.T.Məmmədov, dos. C.Muradov

Giriş

Tətbiqi dilçiliyin predmeti və əsas istiqamətləri

Tətbiqi dilçilik məşinlə tərcümə, avtomatik informasiya axtarışları kimi müasir praktik məsələlərin öyrənilməsi əsasında dilçilik nəzəriyyəsinə işləyib hazırlayan ümumi dilçilik sahəsidir.

XX əsrin 50-ci illərindən kompüter texnologiyasının inkişafı ilə əlaqədar bu terminin əhatə dairəsi daha çox genişlənməmiş və XX əsrin elmi-texniki inqilabı kimi (ETİ) əsas yer tutmuşdur.

Tətbiqi termini anlayışında nitq informasiyasının avtomatik işlənməsinin bütün növləri nəzərdə tutulur. Buraya yazı yaratmaq və onu təkmilləşdirmək, şifahi nitqin transkripsiyası sistemini, stenoqrafiya sistemini, elmi-texniki terminologiyayı vahid şəkə salmaq, süni dil yaratmaq, süni dillərin inkişafını izləmək, dövlət dilinin seçilməsi, təşkili, dövlət dilinə münasibət və müxtəlif dövrlərdə aktuallaşması və s. daxildir. Daim inkişafda olan bu elm sahəsi hətta texnika sahəsində qarşıya çıxan problemləri öyrənir. Avtomatik tərcümədə informasiya məşinlərinin yaradılması, rabitə sistemləri vasitəsilə informasiya verilməsinin ən əlverişli üsullarının müəyyənləşdirilməsi, nitq pozğunluğunun müalicəsi və s. işlərdə tətbiqi dilçiliyin rolu böyükdür.

Tətbiqi dilçilik sahəsi qədim tarixə malikdir, yeni yazı, leksikologiya, dillərin mənimlənilməsi, tərcümə, orfoqrafiya, terminologiya, avtomatlar üçün (elektron-hesablama məşinləri) metodlar işləyib hazırlamaq və s. məsələlərlə həmişə problem kimi qarşılaşılmışdır.

XX əsrin ikinci yarısından sonra tətbiqi dilçiliyin klassik problemləri ilə yanaşı onun yeni istiqamətləri də meydana çıxmışdır. Bu cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən informasiyaların işlənilməsinə geniş yer verilməsidir. Hazırda tətbiqi dilçiliyin əsas problemləri "insan - EHM" kommunikativ si-

tuasiyasına əsaslanır. Hər hansı konkret təbii məsələnin həlli sənədlərin hərtərəfli təsvirindən, strukturundan asılı olur.

Struktur, riyazi və təbii dilçilikdə çoxlu nəzəri anlayışlar, tədqiqat metodu fəal tərzdə ədəbiyyatşünaslığa, kibernetikləşməyə, tarix, etnoqrafiya, psixologiya və məntiqşünaslığa daxil olmuşdur. Struktur dilçiliyə doğru əsaslı dönüş təbii dilçilikdə fəal əməliyyatlar başlanılmasından başlanır.

Struktur və riyazi dilçilik müasir təbii dilçiliyin özəyni təşkil edir. Struktur dilçiliyin əsas predmeti dilin struktur və forma metodlarının təhlili və təsvirinin işlənilməsindən, təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

TƏBİQİ DİLÇİLİK HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

1. **Elmin tərəqqisinin və inkişafının stimulları.** Yunan filosoflarının dil haqqındakı fikirləri. Dilçiliyin müstəqil bir elm kimi təşəkkül tapması tarixi. Dilin ünsiyyət ehtiyacından yaranması barədə filosof və alimlərin fikirləri. Dillə təfəkkürün bölünməz vahid olması. Kommunikasiyanın texniki vasitələri anlayışı. Şerti dilin formal təsviri. Dilin kibernetik tədqiqlərinin istiqamətləri. Ana dili və xarici dilin öyrənilməsinin yeni üsulları.

2. **Gənc qrammatiklər cərəyanına müxalifət.** Gənc qrammatiklərin ulu dil nəzəriyyəsi. Gənc qrammatiklərin ümummetodoloji göstərişlərinin tənqidi. F.F.Fortunatovun struktur dilçiliyin yaranmasındakı rolu. Gənc qrammatiklərin tənqidçiləri, onların tənqid etdikləri dilçilik mövzuları, XX əsrin əvvəllərində və həmin əsrin 50-ci illərində fizika elminin kəşfləri. Materiyanın struktur təşkilinin səviyyələri konsepsiyası. Genin strukturunun öyrənilməsi. Kibernetikanın yaranması zəmini.

3. Struktur dilçiliyin yaranmasının ümumi elmi şərtləri

Dilçiliyin inkişafında başqa elm sahələrinin rolu. XX əsrin ikinci yarısından başlayan biliklərin inteqrasiyası, onların riyaziləşdirilməsi, "kibernetikləşdirilməsi". Elektron-hesablayıcı maşınların kəşfi. Elmlər arasındakı əlaqələrin təzahürü. Müasir metodologiyanın məqsədi. Sözsürün lingvistik konsepsiyasının əsasları. O.Kont, E.Dürkheyim, Tar-din fəlsəfi fikirləri və Sözsürün yaradıcılığı. F.Bopp və B.Fon Humboltvun dilçilik görüşləri. Dil və nitqin fərqləri. Dil sistem kimi. Dil forma kimi.

4. Elmin riyaziyyatlaşdırılması və təbiətşünaslıqda inqilab

"Rəqəmlər dili" anlayışı. Inqilablar əsri anlayışı. İnqilablar əsri mərhələsinin dövrləri. F.Engelsin "Təbiətin dialektikası" əsərində materiyanın ümumi inkişafının müxtəlif səviyyələri haqqında müddəa. Təbiətşünaslıqda inqilabın və elmi-texniki tərəqqinin müxtəlif elm sahələrinə açdığı imkanlar və şərait.

5. Kibernetika.

Kibernetika elminin tarixi. Əhatə etdiyi sahələr. Bu elmin adının tarixi. Andre Amperin bu elm sahəsi ilə əlaqədar fikirləri. Kibernetikanın bazasının təşkili. Filosof Con Bernal elektron-hesablama maşınları haqqında. Kibernetikada sistemlər anlayışı. Bu sahədə N.Binerin xidməti. Kibernetikanın daxilində əmələ gələn bölmələr. Onun metodları. Struktur dilçiliyin tanınması və inkişafına kibernetikanın köməyi.

6. Elmi «dil» problemi

Yeni yaranan məfhumların adlandırılması problemi. Elmi biliklərin səviyyələri. Simvolik diller. Metadiller. Riyazi məntiq nəzəriyyəsi. Riyazi məntiqin struktur dilçiliyə təsiri. Riyazi məntiq. Qlossematikanın tədqiqində L.Blumfeldin ilkin dil nəzəriyyəsinin postulatları. Qlossematiklərin formal

dil nəzəriyyəsi. «Taksonomiya» adlanan dilin təsviri və dil nəzəriyyəsi. Amerika deksintiv dilçilik məktəbinin bu sahədə öz mövqeyi.

7. Dilçiliyin tətbiqində yenilik

Sovet dilçiliyində struktur dilçiliyə qarşı olan münasibət. 60-70-ci illərdə struktur dilçiliyə doğru əsaslı dönüş. Elmin məqsəd və inkişafının stimullaşdırılması. Dilçiliyin müstəqil bir elm kimi təşəkkülü. Dilin heterogen sistemə malik olması. Böyük dühaların dil haqqındakı fikirləri. Dilin inkişafında kommunikasiya texniki vasitələrinin rolu. Məsələn, ünsiyyətin əsas şərti. Kibernetik tədqiqatlarla əlaqədar olan istiqamətlər. Yeni texniki tətbiqin perspektivləri.

8. Yeni tətbiqi dilçiliyin əhəmiyyəti

XX yüzillikdə dilçiliyin yeni texniki tətbiqi. Dilçiliyin hər cür tətbiqinin klassik tətbiqdən fərqi. Qrammatikaların və lüğətlərin formaları haqqındakı təsəvvürlər. "Maşın qrammatikaları lüğətlərinin" əsas şərti. Dilin kod səviyyəsinin əhəmiyyəti. İnformatikanın yaranmasının səbəbi. İnformatikanın tədqiqat predmeti. Dil və təfəkkürün nisbətini dəqiqləşdirmək və düzləşdirmək. Dil-fikir fenomenlər zənciri.

9. Tətbiqi dilçilik və onun problemləri

Tətbiqi dilçilik sahəsinin nəzəri dilçilik sahəsindən fərqi. XX əsr dilçiliyində tətbiqi dilçiliyin əhəmiyyəti haqqında. Müasir dövrdə tətbiqi dilçiliyin əhəmiyyəti. Yazı problemi. Yazı probleminin aktuallığı. Ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsi. Ədəbi dil norması meyarının müəyyənləşdirilməsi. Ədəbi dil normasının tarixiliyi. Ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsində dil quruluşunun komponentləri, lüğət yaradılmasının zəruriliyi. Tam və normativ lüğətlər.

Normativ əsərlərin – dərsliklərin yaradılması. Bu sahədə öz mövqeyi.

hədə olan problemlər. Avtomatik tərcümə məsələləri. Tərcümənin aktuallığı. Bəzi problemlərin həllində nəzəri və tətbiqi dilçiliyin qarşılıqlı münasibəti.

10. Tətbiqi dilçiliyin şöbələri.

Qrafika. Qrafika anlayışının əhatə dairəsi. Dilçilikdə qrafika. Onun tarixi. Qrafikanın şöbələri və xüsusiyyətləri. Yazıdakı xələtlərin xarakteristikası. Yazının tipləri. Qrafik sistemdə hərflərin mövqeyi, şərti xarakteri. Fonoqrafik yazılardakı hərflərin ölçüləri, quruluşu və forması. Böyük və kiçik hərflər. Böyük hərflərin işlənmə yeri. Kiçik hərflər. Hərflərin quruluşu. Liratur və diakretik işarələr. Hərflərin forması.

Orfoqrafiya. Orfoqrafiya anlayışı. Orfoqrafiya qaydaları. Sözlərin yazılışındakı prinsiplər. İnsial, suspenziya, koptraksiya, fonetik, morfoloji və ənənəvi.

Orfoepiya. Onun xüsusiyyəti. Orfoepik sistemin bölmələri. Əcnəbi sözlərinin tələffüz qaydaları. Orfoepiyanın tarixi.

Leksikorafiya. Leksikorafiya anlayışı. Onun yaranma tarixi. Lüğətlərinin növləri və tipləri.

11. Fonologiya və dilöyrənmə

Dilöyrənmədə fonologiyanın rolu. Dilöyrənmədə dil tiplərinin xüsusiyyətləri. Fonetik çətinlik və səhvlərin yaranma səbəbləri. Akustik səhvlər. Fonem əvəzlənməsinin baş vermə səbəbi. Düz olmayan tələffüz aradan qaldırılması yolu. Düzgün tələffüz pozulmasında müşahidə olunan hallar. Onların aradan qaldırılması yolları. Dilöyrənmənin əsas şərtləri.

12. Fonologiya və tərcümə. Linqvistik tərcüməşünaslığın növləri

Onların xüsusiyyətləri, prinsip və üsulları. Tərcümənin aktuallığı. Onun məqsəd və vəzifəsi. Yazılı və şifahi tərcümə.

Onların xüsusiyyətləri. Ardıcıl və sinxron tərcümə. Tərcüməyə metodik yanaşma. Bu işdə tələffüz, vurğu və intonasiyadan düzgün istifadə. Mövzu ilə əlaqədar biliklər, lüğət və cümlə konstruksiya ilə tanışlığı. Tərcümə nitq fəaliyyətinin bir növü kimi.

13. Fonologiya, transkripsiya və transliterasiya

Transkripsiya xüsusi yazı forması kimi. Transkripsiyanın başlıca elmi məqsədi. Transkripsiyanın tətbiq olunduğu dilçilik sahələri. Transkripsiyanın tərtibi prinsipləri, növləri, fonematik transkripsiya, universal transkripsiya, xüsusi transkripsiya sistemləri. Azərbaycan transkripsiya sistemi. Transkripsiya və transliterasiya, məqsəd və vəzifələri. Nəzəri transliterasiya, tərtibi transliterasiya.

14. Dilçilikdə avtomatlaşdırma vasitələri

Elektron hesablayıcı maşınlar tətbiqi məqsədlərdə texniki baza kimi. Lüğətlərin tərtibində lüğət vahidlərinin sıyahısı. Müxtəlif yönlü lüğətlərin hazırlanmasında elektron hesablayıcı maşınların rolu, gördüyü işlər və istiqamətlər.

Qrammatika ilə maşın eksperimentlərində formal təsvir yaratmaq. Dilin təsvirinin verilən mətnlər üzrə qrammatikasının qurulması. Əməliyyatları təsvir edən modellərin yaradılması, eksperimentlərin aparılması. Dil nəzəriyyəsinin mərkəzi məsələləri.

Avtomatlaşdırma və avtomat terminlərinin struktur dilçilikdə işləndiyi məsələlər. Hazırda dilçilikdə avtomat sözü ilə əlaqədar işlənən ifadələr.

15. Struktur dilçilik və riyazi dilçilik

Riyazi dilçiliyin yaranma tarixi. Təbii dilçilikdə riyaziyyatçılar və dilçilər arasında əməkdaşlıq. Elektron hesablayıcı maşınlarda eksperimentlər. Riyazi dilçiliyin həddlərinin müəyyənləşdirilməsi. Təsvirin formallaşdırılması.

Formallaşdırmanın dərəcələri. Linqvistik təhlilin riyaziləşdirilməsi. Strukturun bərpasında lazım olan vasitələr. Metadil anlayışı. Dilin struktur quruluşunun qanunları. Nitqin funksional səviyyəsinin öyrənilməsi. Dilin statistikası. Sözlü inqisadın kodlaşdırılması. Təbii və kəmiyyət dilçiliyi. Hazırda struktur dilçiliyin mərkəz rolu və onun nəzəri dilçilikdən asılılığı.

Riyazi dilçilik sahəsində fəaliyyət göstərən alimlər. N.Homskinin "Sintaktik strukturlar" əsəri. R.Yakobson universallər linqvistikası dilçilik məktəbinin nümayəndəsi kimi. C.Qrinberq və universallər dilçiliyi.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva F.M., Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, s. 398.
2. Axundov A. Riyazi dilçilik. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1979.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. I c., Bakı, 1979, s. 207.
4. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. «Maarif» nəşr., 1993, s. 548.
5. Qurbanov A. Ümumi dilçilik, II c., Bakı, 1993, s. 298, s. 234-264, 308-377, 393-548.
6. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2004, s. 187-195, 703-728.
7. Rəcəbli Ə. Struktur dilçilik. Bakı: «Nurlan», 2005, s. 11-68, 498.
8. Rəcəbli Ə. Dilçilik metodları. Bakı: «Nurlan», s. 61-117, 366-416.
9. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, 2005, s. 284-314.
10. Vəliyeva A. Mətnin avtomatik-sintaktik təhlili və sintezi. Bakı, 1996, s. 158.
11. Большая Советская Энциклопедия, том 12, с. 75.
12. Звегинцев З.А. Структурная и прикладная лингвистика. Москва: Издательство «Просвещение», 1968, с. 3-334.
13. Лоя Я.В. История лингвистических учений. Изд. Высшей школы, с. 200.